

CREDO DEO PATRYSTYCZNE PODSTAWY ADHORTACJI *VERBUM DOMINI* BENEDYKTA XVI

CREDO DEO PATRISTIC FOUNDATIONS OF THE EXHORTATION *VERBUM DOMINI* OF BENEDICT XVI

The exhortation of Pope Benedict XVI “*Verbum Domini*”, announced on September 30, 2010 and being the fruit of the work of the XII Ordinary General Assembly of the Synod of Bishops, considering the topic: “The Word of God in the life and mission of the Church”, is one of those papal documents that show the meaning and value of the Word of God, call to fall in love with it, and give practical pastoral advice related to it.

Benedict XVI did not create his text in an ecclesial vacuum, but consciously entered into the entire centuries-old Tradition of the Church. This is especially evident in the significant quotations from the Fathers with which the Pope supports his line of reasoning.

This article undertakes an analysis of these references to ancient Christianity. The aim of the study is to show what the patristic foundations of Benedict XVI’s thought in the exhortation “*Verbum Domini*” are. There is no such study in the Polish literature on the subject. The starting point for this analysis are, therefore, the quotations from the Fathers of the Church quoted in this document. After all, it was the Fathers who were the first commentators and exegetes of the Holy Scriptures, they also delivered the first homilies based on biblical texts. Benedict XVI makes abundant use of their achievements to show the importance of the Word of God in the life and mission of the Church.

Key words: Word of God, Fathers of the Church, Benedict XVI, Synod on the Word of God.

Dnia 30 września 2010 roku, w liturgiczne wspomnienie św. Hieronima, Benedykt XVI ogłosił adhortację *Verbum Domini*. Jest ona owocem prac XII Zwyczajnego Zgromadzenia Ogólnego Synodu Biskupów, rozpatrującego temat: „Słowo Boże w życiu i misji Kościoła”, a obradującego w Watykanie w dniach 5-26 października 2008 roku.

Dokument przedstawiono w watykańskim Biurze Prasowym 11 listopada 2010 roku. W czasie tej prezentacji padły między innymi słowa:

Tytuł *Verbum Domini* zaczerpnięty został z dawnych słów proroka Izajasza, które św. Piotr podjął w swoim Pierwszym Liście. „*Verbum autem Dei nostri manet in aeternum – słowo Boga naszego trwa na wieki*” (Iz 40, 8). Tymi słowami prorok zapowiada wyzwolenie narodu wybranego. W Pierwszym Liście św. Piotr nawiązuje do proroka Izajasza, wzywając chrześcijan, żeby odrodzili się „nie z ginącego nasienia, ale z niezniszczalnego, dzięki słowu Boga, które jest żywe i trwa”, „wszelkie bowiem ciało [jest] jak trawa, a cała jego chwała jak kwiat trawy: trawa uschła, a kwiat jej opadł, słowo zaś Pana trwa na wieki” (1, 23. 24–25). Autor Listu kończy tak: „*Hoc est autem verbum, quod evangelizatum est in vos – Właśnie to słowo ogłoszono wam jako Dobrą Nowinę*”¹.

Adhortacja papieża Benedykta jest jednym z tych dokumentów Kościoła, które ukazują sens i wartość Słowa Bożego, wzywają do rozmiłowania się w Nim i podają praktyczne duszpasterskie rady z tym związane.

Benedykt XVI nie tworzył swojego tekstu w eklezjalnej próżni, lecz wpisywał się świadomie w całą wielowiekową Tradycję Kościoła. Widać to szczególnie po znaczących cytatach z Ojców, którymi Papież podpiera swój tok rozumowania.

W niniejszym artykule przeanalizowane zostaną właśnie owe odniesienia do starożytnego chrześcijaństwa. Celem studium jest ukazanie, jakie są patrystyczne podstawy myśli Benedykta XVI w adhortacji *Verbum Domini*. W polskiej literaturze przedmiotu nie ma takiego opracowania. Punktem wyjścia niniejszej analizy są zatem cytaty Ojców Kościoła, przytoczone w tym dokumencie. To Ojcowie byli wszak pierwszymi komentatorami i egzegetami *Pisma Świętego*, to oni także byli pierwszymi homiletami opierającymi się na tekstach biblijnych. Benedykt XVI obficie korzysta z ich dorobku, by pokazać znaczenie Słowa Bożego w życiu i misji Kościoła.

Posynodalna adhortacja apostolska jest podzielona na trzy części, z których każda składa się z wielu rozdziałów. Ta struktura została uwzględniona

¹ https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/synod/prezentacja_verbum11112010.html [dostęp: 12.05.2022].

w niniejszym artykule. W każdej części zostały przywołane wypowiedzi Ojców Kościoła, by pokazać, jaką wagę do ich roli i znaczenia przywiązuje Biskup Rzymu.

Hipotezę badawczą można wyrazić starożytną formułą „credo Deo” („wierzę Bogu”), wywodząca się od św. Augustyna (wyróżniał jeszcze „credo Deum” i „credo in Deum”), która wskazuje na autorytet Słowa Bożego.

Ojcowie w pierwszej części adhortacji

Pierwsza część adhortacji *Verbum Domini* nosi tytuł *Verbum Dei*. Benedykt XVI przytacza pisma Ojców Kościoła w następujących punktach tej części: *Chrystologia Słowa, Słowo Boże, Tradycja i Duch Święty, Maryja „Mater Verbi Dei” i „Mater fidei”, Hermeutyka Pisma Świętego w Kościele, Sens dosłowny i sens duchowy Pisma Świętego, Konieczność wznoszenia się ponad „literę”, Relacja między Starym i Nowym Testamentem, Święci i interpretacja Pisma*.

Według Benedykta XVI Bóg daje się poznać człowiekowi przez dialog. Stwórca przemawia do swego stworzenia i pragnie, aby Jego słowa były przyjmowane. Szczególnym przejawem dotarcia Pana do ludzkości jest Wcielenie Syna Bożego. Autor *Listu do Hebrajczyków* tak mówi o tym fakcie: „Wielokrotnie i na różne sposoby przemawiał niegdyś Bóg do ojców przez proroków, a w tych ostatecznych dniach przemówił do nas przez Syna” (Hbr 1, 1–2). Apostoł Jan w swoim *Prologu* mówi z kolei, że „Słowo stało się ciałem i zamieszkało wśród nas” (J 1, 14). Benedykt XVI przytacza cytat ze swojej homilii podczas pasterki w 2006 roku, kiedy wspominał o określeniu Orygenesusa – „Słowo stało się krótkie”².

Ten cytat teologa z Aleksandrii pochodzi z jego tekstu *O zasadach*³. Dzieło to Orygenes napisał w Aleksandrii około 220 roku. To w nim zawarł wszystkie najważniejsze swoje teorie, które później rozwijał w innych tekstach. Po śmierci teologa dzieło *O zasadach* stało się najważniejszym źródłem zarówno dla zwolenników, jak i dla przeciwników jego myśli. Można powiedzieć, że tekst Orygenesusa był także jedną z pierwszych prób całościowego ujęcia chrześcijaństwa w języku ówczesnej filozofii. Benedykt XVI wykorzystuje stwierdzenie aleksandryjskiego teologa o krótkim słowie, by wskazać na istotę i paradoks Wcielenia. Bóg, który wypowiada tyle słów w kierunku człowieka, ostatecznie mówi tylko jedno jedyne Słowo, którym jest Jezus Chrystus.

W ciągu swojego ziemskiego życia Chrystus przebywał w ścisłym związku ze słowem – słuchał Ojca, przemawiał i nauczał, nadstawiał ucha w rozmowach

² Benedykt XVI, *Adhortacja apostołska o Słowie Bożym w życiu i misji Kościoła Verbum Domini*, Rzym 2010 (dalej VD) 12. W języku greckim: *Ho Logos pachynetai lub brachynetai*.

³ Orygenes, *Peri Archon*, I, 2, 8, SC 252, s. 127-129.

z ludźmi. Szczytem misji Syna Bożego było Misterium Paschalne, które zostało zrealizowane na krzyżu⁴. Urzeczywistnienie tego zadania przez Jezusa nie odbyło się bez udziału Ducha Świętego, „których Ireneusz z Lyonu nazywa «dwoma rękami Ojca»”⁵. Ta słynna wypowiedź biskupa z Francji mieści się w jego dziele *Przeciwko herezjom* (tytuł właściwy: *Zdemaskowanie i odparcie fałszywej wiedzy*). Powodem napisania tego dzieła była prośba przyjaciela Ireneusza, który chciał zapoznać się z systemem gnostyckim. W pięciu księgach teolog przedstawia nauczanie gnostyków i później zwalcza je na podstawie nauki Kościoła, przekazanej przez Apostołów⁶. Wskazanie na „dwie ręce Ojca” służy Benedyktowi do tego, by pokazać zależność pomiędzy Synem-Słowem a Duchem w dziele Zbawienia.

Benedykt XVI wspomina również dalej o „stosowanej przez Ojców Kościoła analogii między Słowem Bożym, «które staje się ciałem», i słowem, które staje się «księgą»”⁷. Dla ukazania tej analogii Ratzinger przywołuje stwierdzenia św. Ambrożego i św. Augustyna. Pierwsze pochodzi z dzieła biskupa z Italii pt. *Wykład Ewangelii według św. Łukasza*. Jest ono najbardziej znanym i cenionym dziełem egzegetycznym św. Ambrożego. „Powstało ono jako owoc kaznodziej-skiej działalności biskupa Mediolanu i pomimo gruntownej redakcji tekstu, nadającej mu kształt systematycznego komentarza biblijnego, zachowało znamiona żywej mowy”⁸. Święty Ambroży stwierdza, że „ciałem Syna jest przekazane nam Pismo”⁹.

Z kolei św. Augustyn zachęca: „Pamiętajcie, że to samo Słowo Boże rozciąga się na wszystkie księgi, że to samo Słowo rozbrzmiewa na ustach wszystkich świętych pisarzy”¹⁰. Ten passus biskupa z Hippony Benedykt XVI zaczerpnął z dzieła *Objaśnienia Psalmów*. „Charakter tego dzieła różni się nieco od pozostałych, co uwidacznia się już w samej jego nazwie. Tłumacz *Enarrationes in Psalmos* Jan Sułowski zastanawiał się, jak w języku polskim wyrazić jednym słowem «komentarz, kazanie dla ludu i przemówienie napisane w formie kazania». Wybrany w końcu termin «objaśnienia» redaktor wydania, prof. E. Stanuła, uznał za najlepszy, ponieważ «objaśnienia» wskazują «nie tyle na

⁴ VD 12.

⁵ VD 15.

⁶ A. Kuźma, *Św. Ireneusz z Lyonu i jego argumentacja przeciw gnostykom*, „Elpis” 17 (2015), s. 146.

⁷ VD 18.

⁸ D. Zagórski, *Człowiek w Expositio Evangelii secundum Lucam św. Ambrożego z Mediolanu*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 13 (2020) 4, s. 451-452.

⁹ VD 18.

¹⁰ Por. tamże.

charakter treści dzieła, ile na czynność ożywienia i oddziaływania na słuchaczy, którzy do tego stopnia zrosli się z *Psalterzem Dawida*, że ten – przez swoją zwyczajność – skostniał i przestał poruszać umysł i wolę wielu chrześcijan»¹¹. Ratzinger wspomina także o analogicznym w tej kwestii spojrzeniu Orygenesusa w dziele *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*¹².

Również Duch wspiera osoby w słuchaniu, medytowaniu, wprowadzaniu w czyn Słów Bożych. Benedykt XVI wymienia opinie niektórych Ojców Kościoła na ten temat. I tak czytamy: „św. Jan Chryzostom twierdzi, że Pismo «potrzebuje objawienia Ducha, abyśmy odkrywając prawdziwy sens zawartych w nim rzeczy, czerpali z niego obfity zysk»¹³. Fragment pochodzi z dzieła *Homilie na Księgę Rodzaju*, które powstały pod koniec IV wieku w Antiochii. Dalej Benedykt XVI pisze: „Hieronim jest głęboko przekonany, że «nie możemy dojść do zrozumienia Pisma bez pomocy Ducha Świętego, który je inspirował»¹⁴. Wers pochodzi ze *120 Listu*¹⁵. „Następnie św. Grzegorz Wielki w sugestywny sposób podkreśla, że powstawanie oraz interpretowanie Biblii są dziełem tegoż Ducha: «On sam stworzył słowa świętych Testamentów, On sam je otworzył»¹⁶. Passus znajduje się w pierwszym tomie *Homilii na Księgę Ezechiela*¹⁷. Jest to, jak pisze wydawca polskiego przekładu, „bodaj najmniej znane dzieło papieża Grzegorza Wielkiego. Brak jego tłumaczenia, opracowań i artykułów w języku polskim, ale również dotycząca go bibliografia w literaturze obcojęzycznej jest skromna. Przyczyną tego stanu rzeczy może być mała ilość tłumaczeń Grzegorzowego dzieła na języki nowożytne oraz dość późne pojawienie się wydań krytycznych. Inną przyczyną braku zainteresowania tym dziełem może być to, iż wiele tematów, które jego autor podejmuje w *Homiliach na Księgę Ezechiela*, w sposób bardziej obszerny i szczegółowy rozwinął w innych dziełach»¹⁸. Dla Benedykta słowa Grzegorza stają się argumentem dla twierdzenia, że *Biblia* ma genezę nadprzyrodzoną – powstała z natchnienia Bożego Ducha.

Benedykt XVI wskazuje na szczególną rolę Słowa Bożego w życiu Maryi, która „to od Zwiastowania aż po Zesłanie Ducha Świętego jawi się nam jako

¹¹ A. Nocoń, *Zagadnienie pokoju w Objasnieniu Psalmów św. Augustyna*, „Vox Patrum” 23 (2003) 44-45, s. 120.

¹² VD 18.

¹³ VD 16.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Zob. Hieronim ze Strydonu, *Listy. Tom 4 (116-130)*, Kraków 2012, s. 51-79.

¹⁶ VD 16.

¹⁷ Polski przekład dzieła: Grzegorz Wielki, *Homilie na Księgę Ezechiela*, Tyniec 2019.

¹⁸ <https://tyniec.com.pl/rozważania-pisma-swietego/1210-homilie-na-ksiege-ezechiela-9788373548695.html> [dostęp: 12.05.2022].

niewiasta w pełni gotowa do pełnienia woli Bożej”¹⁹. Ewangelista Łukasz wskazuje na szczególną cechę Panny Maryi – umiejętność słuchania i medytowania. Widać ją choćby w rozmowie z Archaniołem Gabrielem (Łk 1,26-38), czy w spotkaniu z pasterzami u źłóbka (Łk 2,15-20.51-52).

Maryja posłuchała Słów Bożych i za sprawą Ducha Świętego poczęła Syna Bożego. Interesującą intuicję w tym kontekście podejmuje św. Ambroży, a przytacza ją Ratzinger. Biskup z Mediolanu pokazuje, że każdy wierzący chrześcijanin w pewnym sensie może poczynać i rodzić w sobie Słowo Boże: Maryja jest Matką Chrystusa według ciała, natomiast według wiary Chrystus może być owocem wszystkich²⁰. To parafraza słów św. Ambrożego, pochodzących z *Wykładu Ewangelii według św. Łukasza*.

Benedykt XVI zwrócił swoją uwagę na interpretację tekstów *Pisma Świętego* w Kościele. Aby do tego mogło dojść, niezbędna jest wiara. Bez niej nie ma możliwości i znaczenia pochylenia się nad *Biblią*. Wiara jest nieodzownym warunkiem i kluczem, dającym dostęp do świętego tekstu²¹. Benedykt XVI przywołuje osobę św. Tomasza z Akwinu, który z kolei wspomina wypowiedź św. Augustyna: „Litera Ewangelii zabijałaby, gdyby wewnątrz nie istniała uzdrawiająca łaska wiary”²². Cytat pochodzi z *Sumy teologicznej*.

Słowo Boże jest słuchane i przyjmowane przez ludzi w Kościele. Może to być droga indywidualna, gdy człowiek sam bierze *Biblię* do swoich rąk i czyta ją. Również występuje droga i wspólnotowa. Zgromadzeni w kościele słuchają tekstów czytań podczas Eucharystii. Istnieje także możliwość podzielenia się doświadczeniem „spożytego” Słowa, jak również uważnego słuchania innych we wspólnocie formacyjnej pod opieką duchownego. Wszystko to jest potrzebne w procesie wzrastania w wierze. Pięknie o relacji wiary ze Słowem pisał św. Paweł: „Wiara rodzi się z tego, co się słyszy, tym zaś, co się słyszy, jest słowo Chrystusa” (Rz 10,17). Ponadto też występuje i sytuacja odwrotna w tej więzi – eklezjalny czynnik jest ważny na drodze indywidualnego wzrastania w wierze. Tak to ujmuje św. Augustyn: „Nie wierzyłbym Ewangelii, gdyby nie skłaniał mnie do tego autorytet Kościoła katolickiego”²³. Stanowisko to biskupa z Hippony jest zawarte w dziele *Przeciw listowi Maniego*, który bywa nazywany *Listem podstawowym*.

Na ważność wspólnotowego wymiaru w zgłębianiu tekstów biblijnych Benedykt XVI zwrócił uwagę, omawiając postać św. Hieronima 14 listopada 2007

¹⁹ VD 27.

²⁰ VD 28.

²¹ Por. VD 29.

²² Tamże.

²³ Tamże.

roku w czasie śródowej audiencji²⁴. Hieronim, który podjął się trudu przetłumaczenia *Biblii* na język łaciński, siłą rzeczy sporo czasu spędził ze Słowem. Jego słynna wypowiedź „nieznajomość *Pisma Świętego* to nieznajomość Chrystusa”²⁵ zachęca wierzących w każdym pokoleniu do rozmiłowania się w Bożym Słowie, aby jeszcze bardziej pogłębiać więź z Panem. Owo stwierdzenie zostało zapisane w *Komentarzu do Księgi Izajasza*. To dzieło św. Hieronim podyktował w latach 408-410 w Betlejem i jest ono najobszerniejszym z jego wszystkich komentarzy do proroków, a wielu patrologów uważa go również za najlepszy²⁶.

Prawdziwe objaśnienie słów, zawartych w *Biblii*, jest w ścisłym związku powiązane z wiarą Ludu Bożego. Tej korelacji nie da się uniknąć, lecz odwrotnie – należy o nią dbać i ją podtrzymywać. Dla ukazania tej zależności Benedykt XVI przywołuje najpierw autorytet Strydończyka, który „twierdzi, że eklezjalność interpretacji biblijnej nie jest wymogiem narzuconym z zewnątrz; Księga jest właśnie głosem pielgrzymującego ludu Bożego, i tylko w wierze tego ludu jesteśmy, jeśli tak można powiedzieć, odpowiednio «nastrojony», by zrozumieć *Pismo Święte*. Autentyczna interpretacja *Biblii* musi harmonijnie współbrzmieć z wiarą Kościoła katolickiego”²⁷. Następnie przytacza zwrot św. Hieronima do pewnego kapłana: „Bądź mocno przywiązany do tradycyjnej nauki, która została ci przekazana, byś mógł nauczać zgodnie ze zdrową nauką i odpierać argumenty tych, którzy jej się przeciwstawiają”²⁸. Sformułowanie to znajduje się w *52 Liście*²⁹.

Następnie dla uwypuklenia elementu eklezjalnego w interpretacji *Biblii* Benedykt XVI przywołuje słynne stwierdzenie św. Grzegorza Wielkiego: „Słowa Boże wzrastają z tym, kto je czyta”³⁰. Passus ten pochodzi z tomu *I Homilii na Księgę Ezechiela*³¹. Owo spostrzeżenie św. Grzegorza według Ratzingera odsłania dwukierunkowość między *Pismem Świętym* a Kościołem – doświadczenie eklezjalne służy lepszemu pojmowaniu wiary względem Słowa Bożego; czytanie tekstów biblijnych sprzyja rozwojowi życia eklezjalnego³².

²⁴ Por. Benedykt XVI, Audiencja generalna (14 listopada 2007): *Insegnamenti* III,2 (2007), 586-591; „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, n. 1/2008, s. 52.

²⁵ VD 30.

²⁶ Por. Hieronim, *Komentarz do Księgi Izajasza* (X 34, 1 – X 35, 10), „Vox Patrum” 36 (2016) 66, s. 529.

²⁷ VD 30.

²⁸ Tamże.

²⁹ Polski przekład listu: Hieronim ze Strydonu, *Listy. Tom 2 (51-79)*, Kraków 2011, s. 12-24.

³⁰ VD 30.

³¹ Polski przekład: Grzegorz Wielki, *Homilie na Księgę Ezechiela*, Tyniec 2019.

³² VD 30.

Podczas zgromadzenia synodalnego w szczególny sposób doceniono wkład Ojców Kościoła w sferze egzegezy biblijnej³³. Ich sytuacja kardynalnie różniła się od współczesnej. Chrześcijanie mają dzisiaj dostęp do Tradycji, wielowiekowej spuścizny różnorodnych komentarzy, zróżnicowanych dzieł duchownych i świeckich osób, licznych badań nad tekstami biblijnymi. Ojcowie Kościoła tego nie mieli. Podjęli się zatem tytanicznej pracy, aby przecierać szlaki hermeneutyczne.

Nie zważając na odległość w czasie, Benedykt XVI podkreśla, że „teologia Ojców Kościoła jeszcze dzisiaj ma [...] wielką wartość, ponieważ w jej centrum znajduje się całościowe studium *Pisma Świętego*. Istotnie, są oni przede wszystkim i zasadniczo «komentatorami *Pisma Świętego*»”³⁴. Ten cytat o „komentatorach *Pisma Świętego*” pochodzi z dzieła *O Trójcy św. Augustyna*. Jest to jedno z głównych dzieł biskupa z Hippony, a zarazem pierwszy syntetyczny wykład nauki o Trójcy Świętej w języku łacińskim.

We współczesnej egzegezie istnieje rozróżnienie między sensem dosłownym i sensem duchowym. *Katechizm Kościoła Katolickiego* konkretnie precyzuje znaczenie tych pojęć. „Sens dosłowny – jest to sens oznaczany przez słowa *Pisma Świętego* i odkrywany przez egzegezę, która opiera się na zasadach poprawnej interpretacji”³⁵. „Sens duchowy – ze względu na jedność zamysłu Bożego nie tylko tekst *Pisma Świętego*, lecz także rzeczywistości i wydarzenia, o których mówi, mogą być znakami”³⁶. Jednak, jak zauważa Benedykt XVI, Ojcowie Kościoła niekoniecznie w swojej egzegezie rozróżniali sens dosłowny i sens duchowy. Komentując Słowo Boże, mieli oni spojrzenie całościowe. Tłumacząc biblijne teksty, starali się w prosty sposób udostępnić wiernym ukryty w nich sens, aby Słowo miało praktyczny wpływ na życie wierzącego. Więc i teraz od patrystycznej interpretacji można uczyć się umiejętności, jak docierać do sensu fragmentu, odkrywać rzeczywistość wiary, zawartą w nim, połączyć z doświadczeniem życiowym człowieka, aby on mógł to Słowo wprowadzić w czyn³⁷. To bardzo ważna perspektywa i dlatego Benedykt XVI twierdzi, że jedynie w niej „można uznać, że Słowo Boże jest żywe i mówi do każdego w teraźniejszości naszego życia”³⁸.

³³ VD 37.

³⁴ VD 37.

³⁵ KKK 116.

³⁶ KKK 117.

³⁷ Por. VD 37.

³⁸ Tamże.

W relacji między sensem dosłownym i sensem duchowym *Pisma Świętego* zdaniem Benedykta XVI, jest „uchwycenie przejścia od litery do ducha”³⁹. Jest to koniecznie potrzebne, aby czytając Słowo Boże, nie zatrzymać się tylko na powierzchni, ale „pograć się” w je, wejść głębiej. Aby tak się stało, niezbędne są, według Benedykta XVI, dwa rysy w tym przejściu – żywy i wolnościowy. Pierwszy jest ukazany jako proces – aby dotrzeć do głębi, ukrytej w warstwie tekstu, uwzględniając całość *Pisma*, potrzebny jest wysiłek. Proces rozumienia tekstu jest dynamiczny, dlatego jest „żywy” i dzieje się w przestrzeni eklezyjalnej⁴⁰. Drugi z kolei jest powiązany z wolnością osoby⁴¹. Każdy jest inny i niepowtarzalny, ma swoją historię życia. Posiadając własne doświadczenie, człowiek spotyka się ze Słowem. I to, czy pójdzie dalej, nie pozostając tylko na pobieżnej analizie bez uwzględnienia całości *Biblii*, zależy wyłącznie od decyzji samego człowieka.

Jako przykład przejścia od litery do ducha Benedykt XVI przywołuje postać św. Augustyna. Dla biskupa Hippony, jak zauważa Ojciec Święty,

to przejście było jednocześnie dramatyczne i wyzwajające; uwierzył w *Pisma*, które na początku wydawały mu się bardzo wewnątrznie zróżnicowane, a czasem pełne prostactw, właśnie dzięki wznoszeniu się na inny poziom poprzez interpretację typologiczną, której nauczył się od św. Ambrożego, według której cały *Stary Testament* jest drogą ku Jezusowi Chrystusowi. W przypadku św. Augustyna wzniesienie się ponad literę uwiarygodniło samą literę i pozwoliło mu wreszcie znaleźć odpowiedź na głęboki niepokój jego duszy spragnionej prawdy⁴².

Dalej Benedykt powie: „Odnośnie do jedności *Pism* w Chrystusie jest rzeczą konieczną, by zarówno teologowie, jak i duszpasterze byli świadomi relacji między *Starym* i *Nowym Testamentem*”⁴³. Dla ukazania tej ścisłej relacji między dwoma *Testamentami* Benedykt XVI przytacza słowa św. Augustyna i św. Grzegorza Wielkiego. Cytat z Augustyna pochodzi z tekstu *Quaestiones in Heptateuchum* (*O problemach zachodzących w Siedmioksięgu*) napisanego w 419 roku. To dzieło należy do nielicznych *pism*, w których biskup z Hippony komentuje *Stary Testament*. Cytat brzmi następująco: „*Nowy Testament* jest ukryty w *Starym*, natomiast *Stary* znajduje wyjaśnienie w *Nowym*”⁴⁴. Z kolei za św. Grzegorzem, Benedykt XVI przypomina, „że to, co *Stary Testament* obiecał, *Nowy Testament* ukazał; co tamten głosi skrycie, ten wyznaje otwarcie

³⁹ VD 38.

⁴⁰ Por. tamże.

⁴¹ Por. tamże.

⁴² Tamże.

⁴³ VD 40.

⁴⁴ VD 41.

jako już obecne. Dlatego *Stary Testament* jest prorocstwem *Nowego Testamentu*; a najlepszym komentarzem do *Starego Testamentu* jest *Nowy Testament*⁴⁵. Ten passus znajduje się w dziele Grzegorza Wielkiego *Homilie na Księgę Ezechiela*.

Benedykt XVI eksponuje świadectwa Świętych jako przykład przełożenia Słowa Bożego w codziennym życiu. Dla uwypuklenia tej prawdy przytacza słowa św. Grzegorza z tekstu *Moralia. Komentarz do Księgi Hioba*. Ten komentarz powstał w okresie pobytu Grzegorza w Konstantynopolu. W dedykacyjnym liście do Leandra, biskupa Sewilli, autor sam wyjaśnia okoliczności powstania dzieła. Podczas pobytu w klasztorze w ramach praktyki duchowej lektury Grzegorz podjął się wykładu *Księgi Hioba*. Pierwsze wersety wyłożył w formie otwartych nauk dla wszystkich, kolejne – podyktował na sposób wykładu. Całość przejrzał, poprawił i ujął w strukturę trzydziestu pięciu ksiąg, które podzielił na sześć części.

Grzegorz Wielki uważał, iż biografie Błogosławionych i Świętych są jakościowym komentarzem do *Pisma Świętego*, ich życie jest *lectio viva* (żywą lekturą). Benedykt XVI przytacza słowa Grzegorza: „viva lectio est vita bonorum”⁴⁶. Osoby Błogosławione i Święte są dostrzegalną aktualizacją słów *Pisma Świętego* w konkretnym czasie historii ludzkiej.

Benedykt XVI podaje szereg postaci Świętych w dziejach Kościoła, wśród których wymienia Bazylego Wielkiego. W swojej katechezie poświęconej temu Ojcowi Kościoła, Papież pokazuje, że „był wielkim biskupem IV w., na którego patrzy z podziwem zarówno Kościół Wschodu, jak i Kościół Zachodu ze względu na jego świętość życia, wybitną naukę oraz harmonijną syntezę myślenia spekulatywnego i zdolności praktycznych”⁴⁷.

Benedykt XVI także podaje cytat św. Atanazego o św. Antonim Opacie, „którego poruszyły słowa Chrystusa: «Jeśli chcesz być doskonały, idź, sprzedaj, co posiadasz, i daj ubogim, a będziesz miał skarb w niebie. Potem przyjdź i chodź za Mną!» (Mt 19, 21)”⁴⁸. Joseph Ratzinger podaje również pytanie biskupa z Cezarei: „Co jest właściwością wiary? Całkowita i niewątpliwa pewność prawdy słów natchnionych przez Boga. [...] Co jest właściwością wiernego? Kształtowanie się z tą całkowitą pewnością według znaczenia słów Pisma i nieodważenie się, by coś ująć lub dodać”⁴⁹. W tym stwierdzeniu jest wskazany ideał, do którego ma dążyć wierny – formować swoje życie pod wpływem Słowa Bożego, aby ukazać innym moc działania Pana i zachęcić do poddania się Jego słowom.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ VD 48.

⁴⁷ <https://kosciol.wiara.pl/doc/489564.Swiety-Bazyli-Wielki> [dostęp: 12.05.2022].

⁴⁸ VD 48.

⁴⁹ VD 48.

Ojcowie w drugiej części adhortacji

Druga część adhortacji nosi tytuł *Verbum in Ecclesia*. Benedykt XVI przytacza Ojców Kościoła w następujących punktach: *Kościół przyjmuje Słowo, Słowo Boże i Eucharystia, Sakramentalność słowa, Znaczenie homilii, Potrzeba Dyrektorium homiletycznego, Sugestie i konkretne propozycje dotyczące animacji liturgicznej (b. Słowo i milczenie), Spotkać Słowo Boże w Piśmie Świętym, Animacja biblijna duszpasterstwa, Modlitewne czytanie Pisma Świętego i „lectio divina”, Słowo Boże i Ziemia Święta.*

Człowiek jest ze swojej natury wolny, więc może przyjąć lub odrzucić Słowo Boże. Apostoł Jan w swoim *Prologu* ukazuje te dwie opcje – są ci, którzy przyjęli Słowo i stali się dziećmi (por. J 1,12), jak również i ci, którzy to Słowo odrzucają i Go nie przyjmują (por. J 1,11). Święty Augustyn, objaśniając ten passus Janowej Ewangelii, mówi: „stałeś się przez Słowo, ale jest konieczne, abyś przez Słowo stał się na nowo”⁵⁰. Cytat pochodzi z jego *Homilii na Ewangelie i pierwszy list św. Jana*⁵¹.

Benedykt XVI pisze, że „wewnętrzna jedność Słowa Bożego i Eucharystii zakorzeniona jest zresztą w świadectwie *Pisma Świętego* (por. J 6; Łk 24), poświadczona przez Ojców Kościoła i potwierdzona przez Sobór Watykański II”⁵². Na potwierdzenie tej spójności Papież wspomina w przypisie cytując św. Hieronima z jego *Komentarza do Księgi Eklezjastes*⁵³: „Ciało Pana jest prawdziwym pokarmem i Jego krew prawdziwym napojem; oto prawdziwe dobro, zapewnione nam w życiu obecnym, karmić się Jego ciałem i pić Jego krew, nie tylko w Eucharystii, ale także przy czytaniu *Pisma Świętego*. Istotnie, prawdziwym pokarmem i prawdziwym napojem jest Słowo Boże, które się czerpie z poznania Pism”⁵⁴.

Odnośnie do sposobu, jak trzeba ustosunkowywać się zarówno do Eucharystii, jak i do Słowa Bożego, Benedykt XVI przywołuje wypowiedź św. Hieronima:

Czytamy *Pisma Święte*. Myślę, że Ewangelia jest ciałem Chrystusa; myślę, że *Pisma Święte* to Jego nauczanie. A kiedy On mówi: „Jeżeli nie będziecie jedli Ciała Syna Człowieczego ani pili Krwi Jego” (J 6,53), to chociaż te słowa można rozumieć w odniesieniu do Tajemnicy [eucharystycznej], niemniej jednak ciało Chrystusa i Jego krew są prawdziwie słowem Pisma, są nauczaniem Bożym. Kiedy obcujemy z Tajemnicą [eucharystyczną], i upada okruszyna, czujemy się zagubieni. Kiedy zaś

⁵⁰ VD 50.

⁵¹ Polski przekład dzieła: Augustyn, *Homilie na Ewangelie i pierwszy list św. Jana, część I*, Warszawa 1977.

⁵² VD 54.

⁵³ Polski przekład dzieła: Hieronim, *Komentarz do Księgi Eklezjastes*, Kraków 1995.

⁵⁴ VD 54.

śluchamy Słowa Bożego i do naszych uszu przenika Słowo Boże oraz ciało Chrystusa i Jego krew, a my myślimy o czym innym, na jakież wielkie niebezpieczeństwo się narażamy?⁵⁵”.

Cytowany passus Strydończyka został zaczerpnięty z *Homilii o Księdze Psalmów*⁵⁶. Homilie zawarte w tym tomie do połowy XX wieku uchodziły za dzieło Hieronima, jednak późniejsze badania wykazały, że są one w rzeczywistości wolnym tłumaczeniem z Orygenesesa.

Przepowiadanie jest jedną z ważnych posług prezbitera. „Nie jest dla mnie powodem do chluby to, że głoszę Ewangelię. Świadom jestem ciężącego na mnie obowiązku. Biada mi, gdybym nie głosił Ewangelii!” (1 Kor 9,16). Benedykt XVI zaznacza, że kaznodzieja ma przede wszystkim sam do siebie odnosić Słowo Boże i głoszone treści. Dla przedstawienia tej tezy Papież powołuje się na św. Augustyna i św. Hieronima. Augustyn mówi, że „niewątpliwie bezowocne jest działanie tego, kto przepowiada na zewnątrz Słowo Boże, a nie słucha go w swoim wnętrzu”⁵⁷. Opinia biskupa z Hippony, który sam był doświadczonym mówcą i „pozostawił po sobie prawie tysiąc spisanych mów (homilii, kazań, katechez, komentarzy do poszczególnych ksiąg *Pisma Świętego*)”⁵⁸, była praktykowana przez niego samego. Z kolei św. Hieronim przypomina w jednym ze swoich listów o tym, że przepowiadaniu powinno towarzyszyć świadectwo własnego kapłańskiego życia: „Twoje czyny niech nie zadają kłamu twym słowom, aby nie zdarzyło się tak, że kiedy głosisz nauki w kościele, ktoś skomentuje w duchu: «Dlaczego więc ty sam tak nie postępujesz?» [...] W wypadku kapłana Chrystusowego umysł i słowo muszą się zgadzać”⁵⁹.

Milczenie jest nieodzownie związane ze słuchaniem. Cisza wewnętrzna i zewnętrzna jest potrzebna, aby Słowo Boże mogło być usłyszane i wysłuchane. Dlatego Benedykt XVI domaga się, aby na nowo odkryć sens skupienia i wewnętrznego spokoju⁶⁰. Dla wyeksponowania potrzeby milczenia w liturgii Papież powołuje się na św. Ignacego i św. Augustyna. Ratzinger parafrazuje św. Ignacego Antiocheńskiego, który poucza, że tajemnice Chrystusa wiążą się z milczeniem⁶¹. Parafraza ta pochodzi z *Listu do Efezjan*. Dalej Benedykt

⁵⁵ VD 56.

⁵⁶ Polski przekład dzieła: Hieronim, Orygenes, *Homilie o Księdze Psalmów*, Kraków 2004.

⁵⁷ VD 59.

⁵⁸ https://opoka.org.pl/biblioteka/P/PR/kazania_augustyna.html [dostęp: 12.05.2022].

⁵⁹ Hieronim, *Epistula* 52, 7: CSEL 54, 426-427.

⁶⁰ VD 66.

⁶¹ Por. tamże.

XVI przywołuje jedno ze słynnych stwierdzeń św. Augustyna: „Verbo crescente, verba deficiunt” („kiedy Słowo Boże wzrasta, słowa ludzkie zanikają”)⁶².

Benedykt XVI zachęca chrześcijan do umiłowania Słowa Bożego, aby przez to między innymi pogłębiać osobistą więź z Chrystusem⁶³. Dla zaprezentowania tej zachęty Papież zwraca się do autorytetu św. Hieronima, wielkiego miłośnika Słowa Bożego⁶⁴, i przytacza aż cztery jego wypowiedzi, ukazujące niektóre cechy *Pisma Świętego*. Człowiek z *Biblii* może mieć cały czas dostęp do życia, źródłem którego jest sam Bóg. Dlatego Strydończyk zadaje pytanie: „Czyż można żyć bez znajomości *Pisma Świętego*, za którego pośrednictwem uczymy się poznawać samego Chrystusa, będącego życiem ludzi wierzących?”⁶⁵. Osoba w swojej codzienności wypowiada wiele słów, jak również słucha. Tym, który pragnie mówić do każdego człowieka jako swojego dziecka, jest niebieski Ojciec. Święty Hieronim pisze więc, że *Biblia* jest narzędziem, „za którego pomocą Bóg codziennie przemawia do wiernych”⁶⁶.

Rodzice mają obowiązek harmonijnego wychowania swych dzieci – ich ciała, ducha i duszy. Tłumacz *Wulgaty* udziela rzymskiej matronie Lecie następującej rady odnośnie do wychowania córki: „Upewnij się, że codziennie uczy się jakiegoś fragmentu *Pisma Świętego*. [...] Po modlitwie niech oddaje się czytaniu, a po czytaniu modlitwie. [...] Niech zamiast klejnotów i szat jedwabnych umiłuje Boże Księgi”⁶⁷. Jednym z głównych zadań prezbitera jest przepowiadanie. Nie można jednak dać czegoś, czego samemu się nie posiada. Będąc zorientowany w tej kwestii osobiście, św. Hieronim pisze do kapłana Nepocjana i daje mu następującą wskazówkę: „Czytaj często Boskie Pisma; co więcej, nie wypuszczaj nigdy świętej Księgi z twoich rąk. Naucz się tutaj tego, czego powinienes nauczać”⁶⁸.

Benedykt XVI pragnie, aby w całym duszpasterstwie centralne miejsce zajmowało Słowo Boże. Ono ma prowadzić do osobistego spotkania człowieka z Chrystusem⁶⁹. Tę zależność między Jezusem a Słowem Bożym Papież ukazuje przez przywołania jednego ze znakomitych stwierdzeń św. Hieronima

⁶² VD 66.

⁶³ Por. VD 72.

⁶⁴ Por. tamże.

⁶⁵ Hieronim, *Epistula* 30, 7: CSEL 54, s. 246.

⁶⁶ Tenże, *Epistula* 133, 13: CSEL 56, s. 260.

⁶⁷ Tenże, *Epistula* 107, 9, 12: CSEL 55, s. 300, 302.

⁶⁸ Tenże, *Epistula* 52, 7: CSEL 54, s. 426.

⁶⁹ VD 73.

– „nieznajomość *Pisma Świętego* jest nieznajomością Chrystusa”⁷⁰. Słowo jest wypowiedziane przez osobę i skierowane do innej osoby. Jeżeli człowiek nie będzie pochyłał się nad słowem Pana, to jakże będzie mógł Go spotkać? Zażyła więź z *Pismem Świętym* nieuchronnie prowadzi do coraz bliższej relacji z Synem Bożym.

Jedną z modlitewnych praktyk, związanych z *Biblią*, jest *lectio divina*. Benedykt XVI pochyła się również nad tym zagadnieniem i cytuje dwóch Ojców Kościoła odnośnie do tej praktyki duchowej. W pierwszej kolejności wspomina wypowiedź św. Augustyna z jego dzieła *Objaśnianie psalmów*: „Twoja modlitwa jest twoim słowem skierowanym do Boga. Kiedy czytasz [...], Bóg mówi do ciebie; kiedy się modlisz, to ty mówisz do Boga”⁷¹. W drugiej kolejności Papież nadmienia kilka passusów Orygenesza z *Listu do Grzegorza*⁷². Teolog z Aleksandrii mówi o prymacie elementu duchowego nad intelektualnym „zrozumienie Pism, bardziej niż studiowania, wymaga zażyłości z Chrystusem i modlitwy”⁷³; miłości przed wiedzą: „najlepszą drogą do poznania Boga jest miłość oraz że nie ma autentycznej *scientia Christi* bez zakochania się w Nim”⁷⁴.

Ostatecznie Orygenes zaleca niejakiemu Grzegorzowi:

Oddaj się *lectio* Bożych Pism; przykładaj się do tego wytrwale. Podejmuj się *lectio* z zamiarem uwierzenia Bogu i przypodobania się Mu. Jeśli podczas *lectio* staniesz przed zamkniętymi drzwiami, zakołataj, a otworzy ci stróż, o którym Jezus powiedział: «Dozorca mu je otworzy». Oddając się w taki sposób *lectio divina*, szukaj uczciwie i z niezachwianą ufnością w Bogu sensu Bożych Pism, jaki w nich się kryje w wielkiej mierze. Nie powinieneś jednak poprzestawać na kołataniu i szukaniu: do zrozumienia spraw Bożych jest ci absolutnie potrzebna *oratio*. Właśnie po to, aby nas do niej zachęcić, Zbawiciel powiedział nie tylko: „Szukajcie, a znajdziecie”, oraz: „Kołaczcie, a zostanie wam otworzone”, lecz dodał: „Proście, a będzie wam dane”⁷⁵.

Adam i Ewa przebywali w Raju w bliskiej więzi ze Stwórcą i harmonii z otaczającym światem. Przez grzech pierwotny porządek ten został zachwiany. Jedną z możliwości powrotu do Boga jest osobista lektura *Pisma Świętego* jako praktyka pokutna, z którą związana jest możliwość uzyskania odpustu⁷⁶. Benedykt XVI podaje wypowiedź św. Ambrożego z jego *Listów*: „Gdy człowiek bierze do ręki z wiarą *Pismo Święte* i je czyta, znów przechadza się z Bogiem

⁷⁰ Hieronim, *Commentariorum in Isaiam libri*, PL 24, 17B.

⁷¹ Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 85, 7: PL 37, 1086.

⁷² Orygenes, *Epistula ad Gregorium*, 3: PG 11, 92.

⁷³ VD 86.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Orygenes, *Epistula ad Gregorium*, 3: PG 11, 92.

⁷⁶ VD 87.

w Raju”⁷⁷. *Biblia* jest nierozzerwalnie związana z ziemią izraelską. W ciągu wieków ona była i jest szczególnym miejscem pielgrzymowania. Już św. Hieronim w jednym ze swoich listów pisał, że Ziemia Święta jest celem pielgrzymowania ludu chrześcijańskiego, będącego aktem modlitwy i pokuty⁷⁸.

Ojcowie w trzeciej części adhortacji

Trzecia część adhortacji nosi tytuł *Verbum Mundo*. Benedykt XVI przytacza pisma Ojców Kościoła w następujących punktach tej części: *Słowo od Ojca i do Ojca, Słowo i Królestwo Boże, Słowo Boże a miłość czynna*.

Swój *Prolog* Ewangelista Jan kończy zdaniem: „Boga nikt nigdy nie widział, Ten Jednorodzony Bóg, który jest w łonie Ojca, o Nim pouczył” (J 1,18). Pan odsłania nam rąbek swojej tajemnicy w Słowie, Logosie. Jezus jest Słowem, które trwa od początku w Ojcu, przebywa w „łonie Ojca”. Benedykt XVI przywołuje w tym kontekście słowa św. Ireneusza z Lyonu, że Jezus „jest Objawicielem Ojca”⁷⁹. Owo sformułowanie biskupa z Francji znajduje się w jego znaczącym dla pierwszych wieków chrześcijaństwa dziele *Przeciwko herezjom*⁸⁰.

Swoją publiczną działalność Jezus rozpoczyna od proklamacji Królestwa Bożego. Ono będzie obecne w Jego nauczaniu, przypowieściach. W modlitwie *Ojczy nasz Syn Boży* poświęca nawet werset temu zagadnieniu (Mt 6, 10). Więc Benedykt XVI zachęca współczesnych głosicieli „odkrywać konieczność i piękno głoszenia Słowa, aby mogło zapanować Królestwo Boże, o którym nauczał sam Chrystus”⁸¹. Toteż Papież wspomina o sformułowaniu Orygenes, który ukuł pojęcie *autobasileia* (Jezus swoją Osobą już objawia Królestwo Boże)⁸². Teolog z Aleksandrii użył tego pojęcia odnośnie do Jezusa w *Komentarzu do Ewangelii według Mateusza*⁸³.

Miłość chrześcijańska ma przejawiać się w czynie względem Boga i bliźniego. Tej cnocie Benedykt XVI poświęcił swoją pierwszą encyklikę *Deus caritas est*. Natomiast w adhortacji Papież wspomina wypowiedź św. Augustyna z dzieła *O nauce chrześcijańskiej*⁸⁴. Traktat ten ma istotne znaczenie dla rozwoju

⁷⁷ Por. Ambroży, *Epistula* 49, 3: PL 16, 1204 A.

⁷⁸ Por. Ambroży, *Epistula* 108, 14: CSEL 55, ss. 324-325.

⁷⁹ VD 90.

⁸⁰ Por. Ireneusz, *Adversus haereses*, IV, 20, 7: SC 100, 646.

⁸¹ VD 93.

⁸² Por. tamże.

⁸³ Por. Orygenes, *In Evangelium secundum Matthaeum* 17, 7: PG 13, 1197B; Hieronim, *Translatio homiliarum Origenis in Lucam*, 36, PL 324-325.

⁸⁴ VD 103.

hermeneutyki biblijnej i homiletyki. Autor adresuje go przede wszystkim do kapłanów, na których spoczywał obowiązek zapoznawania wiernych z zasadami nauki chrześcijańskiej. Ten swego rodzaju podręcznik podawał im reguły *Pisma Świętego*, uczył właściwie oceniać i wykorzystywać dorobek nauki okresu przedchrześcijańskiego oraz zaznajamiał ich ze sztuką głoszenia wiernym prawd odkrywanych podczas lektury ksiąg świętych.

Biskup z Hippony pisał: „Celem i pełnią Prawa, jak też wszystkich ksiąg świętych, jest miłość. [...] Zatem komu wydaje się, że zrozumiał *Pismo Święte* lub jego część, a nie rozwija owej podwójnej miłości Boga i bliźniego, ten jeszcze niczego nie pojął”⁸⁵. Nie da się ukryć, że dla Benedykta XVI to Augustynowe podejście jest bardzo istotne. Miłość jest sednem chrześcijaństwa i to do niej ma prowadzić przyjęcie Bożego Słowa.

Zakończenie

Benedykt XVI był miłośnikiem Ojców Kościoła. W 1953 roku otrzymał stopień doktora na podstawie rozprawy *Lud i Dom Boży w nauce św. Augustyna o Kościele*. Jako Papież w trakcie śródowych audiencji omówił życie i dzieła niektórych Ojców Kościoła⁸⁶.

Ojcowie w pewnym znaczeniu z powodu swojej egzegetycznej i homiletycznej posługi są „fundamentami” dla tych, którzy pochylają się nad Słowem Bożym. Mianowicie na ich twórczości Kościół opierał się w ciągu swego istnienia, aby jeszcze bardziej zrozumieć słowa Boga i donieść ich znaczenie do ludzi. Gdyby zabrakło powoływania się na pierwszych specjalistów od *Biblii*, to wtedy zabrakłoby tych „duchowych fundamentów” dla budowania „ścian” rozumienia *Pisma Świętego*.

„Credo Deo” („wierzę Bogu”) – starożytna formuła, wywodząca się od św. Augustyna – wskazuje na autorytet Boga i Jego Słowa. On sam i to, co On wypowiada, jest godne zaufania. Postawiona hipoteza została zweryfikowana pozytywnie. Teksty patrystyczne zostały przywołane na wzmocnienie autorytetu Słowa Bożego w życiu chrześcijanina i Kościoła. Ojcowie ukazują wiarygodność Boga, który jest miłością, czy rzeczywistością osobową i relacyjną. Fundamentalne jest Wcielenie Słowa Bożego za sprawą Ducha.

Na zakończenie należy przypomnieć stwierdzenie z adhortacji *Verbum Domini*, które wydaje się najlepszym komentarzem i podsumowaniem uwzględnienia tak rozległego przywoływania Ojców Kościoła: „Teologia Ojców Kościoła jeszcze dzisiaj ma bowiem wielką wartość, ponieważ w jej centrum znajduje się

⁸⁵ Augustyn, *De doctrina christiana*, I, 35, 39 – 36, 40: PL 34, 34.

⁸⁶ Benedykt XVI, *Katechezy o Ojcach Kościoła*, Kraków 2008.

całościowe studium *Pisma Świętego*. Istotnie, są oni przede wszystkim i zasadniczo «komentatorami *Pisma Świętego*». Ich przykład może «uczyć współczesnych egzegetów naprawdę religijnego podejścia do *Pisma Świętego*, jak również interpretacji, która zawsze spełnia kryterium jedności z doświadczeniem Kościoła, pielgrzymującego przez dzieje pod przewodnictwem Ducha Świętego»⁸⁷.

Słowa kluczowe: Słowo Boże, Ojcowie Kościoła, Benedykt XVI, Synod o Słowie Bożym.

Bibliografia:

Dokumenty Kościoła

1. Benedykt XVI, *Adhortacja apostołska o Słowie Bożym w życiu i misji Kościoła Verbum Domini*, Rzym 2010.
2. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.

Teksty patrystyczne

1. Ambroży, *Epistula* 108, 14: CSEL 55.
2. Ambroży, *Epistula* 49, 3: PL 16, 1204 A.
3. Atanazy, *Vita Antonii*, PL 73, 127.
4. Augustyn, *De doctrina christiana*, I, 35, 39–36, 40: PL 34, 34.
5. Augustyn, *Enarrationes in Psalmos* 85, 7: PL 37, 1086.
6. Augustyn, *Homilie na Ewangelie i pierwszy list św. Jana*, część I, Warszawa 1977.
7. Augustyn, *Sermo* 120,2: PL 38, 677.
8. Augustyn, *Sermo* 288,5: PL 38, 1307.
9. Grzegorz Wielki, *Homilie na Księgę Ezechiela*, Tyniec 2019.
10. Hieronim ze Strydonu, *Listy. Tom 2 (51-79)*, Kraków 2011.
11. Hieronim, *Commentariorum in Isaiam libri*, PL 24, 17B.
12. Hieronim, *Epistula* 107, 9, 12: CSEL 55.
13. Hieronim, *Epistula* 133, 13: CSEL 56.
14. Hieronim, *Epistula* 30, 7: CSEL 54.
15. Hieronim, *Epistula* 52, 7: CSEL 54.
16. Hieronim, *Komentarz do Księgi Eklezjastesa*, Kraków 1995.
17. Hieronim, *Komentarz do Księgi Izajasza (X 34, 1 – X 35, 10)*, „Vox Patrum” 36 (2016) 66, s. 527–567.
18. Hieronim, *Listy. Tom 4 (116-130)*, Kraków 2012.
19. Hieronim, Orygenes, *Homilie o Księdze Psalmów*, Kraków 2004.
20. Hieronim, *Translatio homiliarum Origenis in Lucam*, 36, PL 324–325.
21. Ireneusz, *Adversus haereses*, IV, 20, 7: SC 100, 646.
22. Orygenes, *Epistula ad Gregorium*, 3: PG 11, 92.

⁸⁷ VD 37.

23. Orygenes, *In Evangelium secundum Matthaeum* 17, 7: PG 13, 1197B.
24. Orygenes, *Peri Archon*, SC 252.

Literatura uzupełniająca

1. Benedykt XVI, Audiencja generalna (14 listopada 2007): *Insegnamenti* III,2 (2007), 586–591; „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, n. 1/2008, s. 52.
2. Benedykt XVI, *Katechezy o Ojcach Kościoła*, Kraków 2008.
3. <https://kosciol.wiara.pl/doc/489564.Swiety-Bazyli-Wielki> [dostęp: 12.05.2022].
4. https://opoka.org.pl/biblioteka/P/PR/kazania_augustyna.html [dostęp: 12.05.2022].
5. https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/synod/prezentacja_verbum11112010.html [dostęp: 12.05.2022].
6. <https://tyniec.com.pl/rozważania-pisma-swietego/1210-homilie-na-ksiege-ezechiela-9788373548695.html> [dostęp: 12.05.2022].
7. Kuźma A., *Św. Ireneusz z Lyonu i jego argumentacja przeciw gnostykom*, „Elpis” 17 (2015), s. 145-151.
8. Nocoń A., *Zagadnienie pokoju w Objasnieniu Psalmów św. Augustyna*, „Vox Patrum” 23 (2003) 44–45, s. 119-129.
9. Zagórski D., *Człowiek w Expositio Evangelii secundum Lucam św. Ambrożego z Mediolanu*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 13 (2020) 4, s. 451-463.